

Dobrinji to je u najboljem slučaju značilo interpelaciju u ime države koja još ne postoji. A što se tiče te "fantazije o državi", dejtonska vladajuća kasta pribegavala je neobičnom manevru kad bi tražila podršku građana. Vodeći političari u Sarajevu naglašavali bi svoju snagu tako što bi nizali svoje ratne i posleratne zasluge u odbrani državnosti BiH. Međutim, kad bi se došlo do "realno postojeće" dejtonske BiH kao aktera, oni bi često isticali koliko su *slabi* i time u izvesnom smislu i sami ponavljali čežnju za "normalnim životom": ta i oni su žrtve dejtonitisa i zbog pogubne "politike" onih drugih sad samo mogu da čekaju "normalnu državu" zvanu BiH i da joj se nadaju. Uostalom, videli smo da neki moji sagovornici s Dobrinje i jesu gajili izvesne simpatije prema izvesnim političarima "kad su ovi grupno", kako bi to rekla gospođa Varešanović.

Apatija i angažman

U studiji o mladima u Srbiji Džesika Grinberg (Greenberg 2010) "apatiju" prema politici ne želi da tumači normativistički kao "neuspeh". "Neučestvovanje", kaže ona, otvara i mogućnost da se subjektivni moral zasnuje na nemoći: treba da se zapitamo "šta je tačno to iz čega se ljudi isključuju time što ne učestvuju u politici" (ibid.: 63). Slažem se, samo u ovom poglavlju tom pitanju želim da pristupim iz drugog ugla. Ljudi koji su na zimu 2008. protestovali na ulicama Sarajeva kritikovali su svoje sugrađane upravo zbog toga što "šute i trpe", jer je za njih ta apatija značila podršku statusu quo. U datom kontekstu to mi se čini ispravnim, ali bih voleo da preciziram obe ove optužbe. Prvo, demonstranti su znali da ljudi ni najmanje ne ćute o politici i znali su da je "lajanje" protiv političara veoma rasprostranjeno. Njima je smetalo to što ljudi "laju"

među sobom dok "kafenišu", umesto da dignu glas direktno protiv političara. Drugo, i važnije, nije sasvim tačna ni ideja da ljudi koji ne izlaze na proteste nego možda samo "laju" uz kafu uvek samo "šute i trpe" dejtonski status quo. U petom poglavlju sam rekao nešto o demobilisanju i pacifikaciji koju omogućava rasuđivanje o vremenu svojstveno čekanju u dejtonskom međuvremenu, a na ovom mestu predlažem da, pored apatije i pasivnosti koje su svakako sastavni deo bavljenja "politikom", ostavimo i mogućnost aktivnog bavljenja "politikom" koje ipak nije subverzivno, koje ne pruža otpor. Jer i ta druga dimenzija je, kako ću još pokazati, doprinela održavanju dejtonske vladajuće kaste.

Pogledajmo najpre faktografiju o formalnom učešću u politici (pre nego što, u sledećem odeljku, krenemo i korak dalje od toga). Kako su se Dobrinjci, i pored sve averzije prema "politici", aktivno angažovali u njoj? Pa, pre svega, mnogi su izlazili na izbore. Neki moji sagovornici, istini za volju, nisu, i oni su to pravdali time što nisu naišli na političara koji bi bio dostojan njihove podrške. Ipak, većina jeste izlazila na izbore: neki su insistirali na tome da oni i članovi njihovih porodica stalno glasaju za istu stranku, drugi su pak, poput gospođe Varešanović, od izbora do izbora glasali za kandidate različitih stranaka. Nekima je bilo važno da naglase da na izbore izlaze iako nemaju nikakvih iluzija, a neki bi čak govorili da na izbore izlaze samo iz lojalnosti prema prijateljima. U stvari, u opštini Novi grad zabeležena je najniža stopa aktivnih birača (ispod 40 odsto na lokalnim izborima 2008. i 50 odsto na opštim izborima 2010. godine), što znači da je među mojim sagovornicima procenat apstinenata bio atipično mali. Naime, ukupan broj aktivnih birača u BiH je nizak u poređenju s drugim evropskim zemljama (55 odsto 2008. i 56 odsto 2010. godine), ali meni se čini da

to nije toliko loše za zemlju u kojoj, ako je verovati jednoj anketi (UNDP 2007: 13), političke stranke uživaju najniži stepen poverenja od svih institucija (recimo, medija, policije, pravosuđa i stranih interventnih agencija), i za zemlju u kojoj je najčešći odgovor na otvoreno pitanje o glavnim slabostima BiH nezaposlenost, a odmah posle nje političari/"politika" i korupcija (ibid.: 38).

Drugi element bavljenja "politikom" utoliko je možda još interesantniji: članstvo u strankama. Kao i gospođa Varešanović, mnogi moji stariji sagovornici su se za vreme stare Jugoslavije angažovali u društvenopolitičkom radu u svojim lokalnim zajednicama ili radnim organizacijama, i to bez obzira na to da li jesu ili nisu bili članovi partije (gospođa Varešanović jeste). Mnogi su naglašavali da se u dejtonskoj BiH drže podalje od ma kakvog angažmana. U jednoj anketi sprovedenoj na celoj teritoriji BiH (UNDP 2009: 62) pokazalo se da je čak i broj pasivnih članova u svim vrstama udruženja (uključujući tu udruženja veterana, sindikate, verske organizacije itd.) veoma nizak. Najviši procenat postigli su klubovi za razonodu, četiri odsto. Uprkos tome, sedam odsto svih učesnika u anketi navelo je da pripada nekoj političkoj stranci. Dve godine pre toga 16 odsto je reklo da je u nekom trenutku bilo član neke političke stranke (UNDP 2007: 26), a još godinu dana pre toga 13 odsto učesnika u jednoj drugoj anketi, takođe sprovedenoj na celoj teritoriji BiH, reklo je da u tom trenutku pripada nekoj političkoj stranci (Puhalo 2008: 105), tako da je onaj podatak od sedam odsto verovatno nepouzdan (pretpostavljam da su mnogi bili članovi stranaka a da nisu to rekli). Što je još zanimljivije, u studiji sprovedenoj 2007. godine procenat ljudi koji je naveo da pripada nekoj političkoj stranci bio je skoro dvostruko veći od procenta ljudi koji su rekli da su bar jednom učestvovali u

demonstracijama (9 odsto).⁶ Srbija, Hrvatska i BiH spadaju u evropske zemlje s najvišom stopom građana koji su članovi ove ili one političke stranke (Van Biesen, Mair and Poguntke 2012). Nemali broj mojih sagovornika s Dobrinje takođe je rekao da pripada nekoj političkoj stranci, a neki su mi rekli i da su promenili po nekoliko partija. Ako imamo u vidu opštu tendenciju distanciranja od "politike", moguće da ni te izjave nisu mnogo pouzdane.

Zato se na ovom mestu nameće pitanje: ako je "politika" širom BiH važila kao prljav posao, kako da objasnimo tu relativno visoku stopu angažmana u političkim strankama?

Promene u materijalnim mogućnostima za ostvarivanje životnih planova

Ako je tačan zaključak da Dobrinjci dele zajedničku preokupaciju "normalnim životom" u "normalnoj državi", u nekoj ažuriranoj jugoslovenskoj verziji, i ako je tačno da dejtonska vladajuća kasta u Sarajevu nije ozbiljno pokušavala da promeni tu "zdravorazumsku" predstavu o "normalnom životu" već je pokušavala da je i sama preuzme za svoje potrebe, da li tu onda uopšte može biti govora o nekakvom hegemonijskom projektu? Meni se čini da može, pod uslovom da pitanja ideološke saglasnosti ili ideoloških simbola ne forsiramo na uštrb materijalnog pitanja. Zato hegemoniju moramo da konceptualizujemo produktivno i da se usredsredimo na aspekte procesa i osporavanja u onom materijalno-političkom razumevanju

---

⁶ S druge strane, 20 odsto ispitanika reklo je da ne isključuje mogućnost da se u nekom trenutku učlani u neku političku stranku, dok je 22 odsto reklo da ne isključuje mogućnost da se u nekom trenutku uključi u demonstracije (UNDP 2007: 26).

tog pojma kojem je Gramši i težio (Smith 2004: 104; 2011). Tako shvaćena, hegemonija bi onda bila "zajednički materijalni i smisleni okvir u kojem ljudi žive u nekom društvenom poretku određenom razlikama u moći, okvir u kojem razgovaraju o tom poretku i delaju u njemu" (Roseberry 1994: 361). Drugim rečima, ljude ne moramo deliti ili u zaslepljene ideologijom ili u autonomne sabote-re rasterâ. Hegemonijski projekti podrazumevaju i pokušaje da se utvrđivanjem "osnovnih uslova osporavanja i borbe" nametne materijalna regulacija i uspostavi zajednički "jezik osporavanja", to jest, da se nametnu centralni parametri po kojima se odvija politička rasprava i borba (ibid.). Uspešan je onaj hegemonijski projekt u kom elita uspe da uspostavi "legitimne procedure... i propiše kako će se artikulirati i prihvatanje [statusa quo] i nezadovoljstvo [njime]" (ibid.: 364).

Nekako u tom duhu Džin i Džon Komarof u članku o misionarima na početku kolonijalne ere na jugu Afrike uočavaju "razgovor" putem kojeg je sprovedena "kolonizacija svesti" (Comaroff and Comaroff 1992). Oni tvrde da svest ne smemo shvatiti samo idejno i kažu da su kontakti naroda Cvana s misionarima bili

motivisani željom Cvana da prisvoje kulturnu i tehničku moć belaca a da pri tom ne izgube svoju autonomiju. Međutim, pokušavajući da tu moć iskoriste za sopstvene ciljeve, oni su stupili u razgovor... i time su postali osuđeni na *oblike* evropskog diskursa... Nisu imali drugu mogućnost nego da počnu da usvajaju one parametre koji su njih same doveli u pitanje. (ibid.: 245–246)

Analogno tome, ja ću u nastavku pokušati da prikazem "razgovor" o osnovnim materijalnim potrebama koji se u dejtonskoj BiH vodio između sarajevske vladajuće kaste i

njenih potencijalnih birača. I pored brojnih razlika, analogija postoji u strukturnoj nejednakosti učesnika u "razgovoru", u činjenici da se on odvija na terenu same vladajuće kaste, koja u velikoj meri može da utvrdi koji su parametri angažovanja prihvatljivi a koji nisu (v. takođe Linger 1993; Woost 1993).

Time dolazim i do trećeg i, rekao bih, najvažnijeg načina na koji su se Dobrinjci uključivali u "politiku": kao potencijalni primaoci klijentelističkih usluga. Pogledajmo primer gospođe Fežić, penzionisane učiteljice od šezdeset godina, udovice koja je živela u istom stanu s jednim od svoja dva odrasla sina, snahom i dvoje unučića. Na pitanje da li misli da u BiH postoje pošteni političari, ona kaže:

Pa ja mislim da ima, ima njih. Samo što je okolina njihova, i društvo u kojem se nalaze, toliko ih sputavaju da njihove ideje nikako ne...

Da imate vi vlast, šta biste promjenili?

Ma da imam vlast, ja bih samo učinila da, ovaj, i policija i sudstvo stanu na svoje noge, i da im se vrate prijeratne socijalističke povlasti. Tad bi se stvari riješile u mnogom.

Za vreme rata, na ulaz zgrade u kojoj je stanovala gospođa Fežić pala je granata VRS, ubila joj muža i ranila oba sina. Kasnije je stariji sin još jednom teško ranjen, dok je bio u ARBiH. Budući invalid, nastavio je da radi u vojsci na administrativnim poslovima. Potom je završio fakultet, a u međuvremenu je i diplomirao. Na dodeli diploma, priseća se gospođa Fežić, profesori su govorili: "Mladići i djevojke, kaže, ma na kojem radnom mjestu mi budemo... on je rekao, vi se nama obratite, ako bude trebalo za zapošljavanje, za bilo šta". I tako je ona nedugo potom rekla sinu da

se obrati svom nekadašnjem profesoru kod kog je diplomirao, pošto je ovaj u međuvremenu dobio jednu od vodećih političkih pozicija u Sarajevu: "Otiđi ti, on je sada [visoki funkcioner u Sarajevu], otiđi mu, reci, pitaj može li šta učiniti". I naravno, "onda mu je on pomogao, svojim vezama, ne znam kako, da se zaposli u [jednoj kantonalnoj javnoj ustanovi u Sarajevu]". Godine 2008. sin gospođe Fejzić i dalje je bio zaposlen u istoj toj instituciji.

Polazeći od primera gospođe Fejzić pokušaću da pokažem kako je dejtonska vladajuća kasta uspevala da se održi na vlasti uspostavljajući monopol nad "arenom u kojoj se odvijaju politička rasprava i borba" (Roseberry 1994: 362). To što su ljudi kukali da "sistem ne postoji" ne znači da nije postojao baš nikakav sistem. Bez obzira na ideološku saglasnost, vladajuća kasta je promenila mogućnosti za pragmatično ostvarivanje životnih planova: od obezbeđivanja osnovnih životnih potreba pa do ostvarivanja većih ambicija. Da bih naznačio obrise "realno postojećeg" sistema rasterâ u dejtonskoj BiH, poslužiću se jednim radom Vesne Bojičić-Dželilović u kom ona analizira značaj neformalnih radnji za dugovekost vladajuće kaste u BiH (Bojičić-Dželilović 2013).⁷ Kako Vesna Bojičić-Dželilović to tumači, za vreme rata 1992–1995 tri političke elite, koje su sebe u različitoj meri legitimisale po nacionalnom osnovu i po ideji državnosti, kriminalno su i nasilno sprovele političku i ekonomsku rekonfiguraciju zemlje. Kasnije, u dejtonskoj BiH, te elite nastavile su da vladaju putem "prećutnog sporazuma o 'pravilima igre',... obitavajući u zajedničkom političkom aranžmanu bez zajedničke vizije o državnosti BiH" (ibid.: 218); zahvaljujući tome one su

---

⁷ V. takođe *Problems of Post-Communism* 2004; Andreas 2008; Divjak and Pugh 2008; Donais 2005; Pugh 2005.

mogle da se konsoliduju i da uvećaju bogatstvo i uticaj stečene za vreme rata. Međutim, ako su privilegije te dejtonske vladajuće kaste počivale, između ostalog, na razvlašćivanju njenog biračkog tela, kako je ta kasta uspevala da se održi kad je direktno prinuđivanje, svojstveno ratnim uslovima, sad postalo manje prihvatljivo? Vesna Bojičić-Dželilović pokazuje da se to postiglo uključivanjem širokih slojeva stanovništva u mreže neformalnih usluga i povlastica. Naglašavajući da je čitava društvena hijerarhija prožeta time, ona tvrdi da neformalnost pojedincu, doduše, omogućava privremeno bekstvo iz položaja na kom je isključen iz društva, ali da nejednakost na kojoj ona počiva u najboljem slučaju proizvodi "štetno uključivanje" (ibid.: 221), a u krajnjoj liniji produžava i učvršćuje strukturnu nejednakost u odnosima moći (ibid.: 220).⁸

U procesu koji su mnogi u BiH zvali "prvobitnom akumulacijom", i u skladu s Gramšijevim tumačenjem hegemonijskih procesa (Smith 2004; 2011), dejtonska vladajuća kasta beskrupulozno je nastavila da prisvaja javne resurse i time menja materijalnu bazu i institucije države. Pošto su infrastruktura u okviru koje su takvi resursi postojali, a ponekad i sami ti resursi nekada bili u "društvenom vlasništvu", pošto su sagrađeni prilozima koje su

---

⁸ Bojičić-Dželilović piše o "etničkim elitama". Pošto se ja bavim sarajevskim feudom, koristiću nešto uopšteniji pojam "vladajuće kaste", jer on obuhvata i stranke, koje su takođe koristile nacionalističku retoriku kako bi mobilisale glasače. Bojičić-Dželilović kritikuje ono što sama zove "kratkovidim" tumačenjem dejtonske BiH i naglašava da neformalnost "ekonomskih temelja na kojima, i pored svih nesuglasica oko budućnosti bosanske države, počiva 'dil lokalne elite' funkcionise kao mehanizam isključivanja paralelan u odnosu na diskriminaciju i nejednakosti koje nastaju zbog forsiranja etničkog principa" (2013: 219).

radni ljudi davali u okviru sistema jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja, to je podrazumevalo radikalnu preraspodelu dobara oduzimanjem imetka od velike većine. Društvena imovina najpre je uglavnom pretvorena u državnu imovinu, a ova je pak stavljena pod direktnu kontrolu ove ili one vladajuće političke stranke. Ponešto je potom prebačeno u privatno vlasništvo, a tim su često mutnim procesom takođe upravljale političke stranke. Nije nevažno ni što se na samom vrhu taj posao odvijao u sprezi s kapitalom koji je poticao, između ostalog, iz država Evropske unije, iz Rusije, Turske, Irana i zemalja Persijskog zaliva. Tako je tanak sloj državljana BiH fino mogao da se okoristi od specifičnog uključivanja svoje zemlje u globalni finansijski kapitalizam, dok su mnogi drugi bili motivisani da i dalje teže ostvarivanju materijalnog standarda kakav se povezuje s "normalnim životom", s tim što je on sad bio dostupan jedino zahvaljujući kreditima koje su odobravale strane banke (za razliku od mnogih drugih sektora, bankarski sektor u dejtonskoj BiH odavno je u velikoj meri privatizovan i u rukama je stranaca). Međutim, hegemonijski projekt koji tu uočavamo bio je, kako sam to već rekao, "selektivan" (Smith 2011).

Na ovom mestu moramo da se setimo loših socioekonomskih pokazatelja koje sam naveo u Uvodu, a naročito katastrofalno visoke stope nezaposlenosti. S ogromnim brojem nezaposlenih radno sposobnih ljudi, i sa sve većim brojem starih, mnogi Bosanci nisu čak ni bili predmet eksploatacije putem izvlačenja viška vrednosti stvorene njihovim radom. Konkurencija za radna mesta bila je okrutna. Osim toga, velik broj ljudi zavisio je od novčanih naknada i penzija (koje su često dobijali uz novčanu pomoć iz dijaspore). Razvlašćivanje je bilo praćeno ciljanim povlasticama, naročito u vidu radnih mesta u javnom

sektoru i novčanih naknada vezanih za rat. Smatram da u Sarajevu, petnaest godina po završetku rata, upravo u toj praksi davanja povlastica, pre nego u nacionalističkim pozivima na ideološku saglasnost i podršku, možemo otkriti najefikasnije mehanizme kojima je vladajuća kasta ostvarivala svoj hegemonistički projekt (v. takođe Kurtović 2012: 50–65). Upravo tu, tvrdim, u domenu u kom se država u BiH javlja kao akter, odvijala se najintenzivnija interpelacija, i upravo tu su se sistematski nametali najvažniji parametri za osporavanje. Naravno, partijski klijentelizam nije specijalitet dejtonske BiH: mogao bih da ispričam štošta i o Belgiji, gde sam odrastao. No, ovo nije komparativna studija o oblicima klijentelizma, niti je detaljna studija o funkcionisanju dejtonske BiH kao takve. Zato predlažem da sad pokušamo da doprinesemo razumevanju hegemonije tako što ćemo analizirati kako su to ljudi bili u sprezi s vladajućom kastom: za te svrhe potreban nam je pojam koegzistencije, a moraćemo još jednom da naglasimo i specifičnu vremensku dinamiku kakva je na delu u dejtonskom međuvremenu.

Koegzistencija: ponude koje se ne mogu odbiti

Na pojam koegzistencije naveo me je Ašil Mbembe: on njega koristi kako bi ukinuo dihotomiju između vladanja i otpora, čestu u analizama zemalja podsaharske Afrike, a pažnju zato preusmerava na saučesništvo (Mbembe 1992). Mbembe kaže da politiku u postkolonijalnoj Africi najbolje možemo shvatiti kao "promiskuitetnu vezu", kao "nategnutu koegzistenciju" vladalaca i onih kojima oni vladaju, i to koegzistenciju koja se u krajnjoj liniji vodi "logikom familijarnosti i prisnosti" (ibid.: 5). Pošto dele isti

kulturni prostor, kaže Mbembe, vladaoci i ljudi kojima oni vladaju oponašaju stil onih drugih i mešaju raskoš i vulgarnost. Iako se ova Mbembeova analiza često citira, ona se često i kritikuje zato što prednost daje stilu a ne interesima (Cohen 1992: 59; Olaniyan 1992: 51) i zato što zanemaruje materijalnu stranu obezbeđivanja sredstava za život (Weate 2003: 38), te nas tako sprečava da preciznije razumemo kako u praksi funkcioniše to stratifikovano saučesništvo. Treba, međutim, reći da Mbembe ipak pominje i materijalne interese, jer na jednom mestu, na primer, kaže da "laskanje nema samo svrhu da ugoditi despotu, već ljudi laskanju pribegavaju kad žele da ostvare dobit ili izmole usluge. Njima je cilj da sednu za autokratovu trpezicu, da mu 'jedu iz ruke'" (Mbembe 1992: 21).

Mbembe takođe kaže i da farsa koegzistencije o kojoj on piše, koliko god možda mogla podrivati vlast i nagrizati je, na kraju krajeva ipak ne dotiče "materijalnu bazu" na kojoj vladaoci stoje (ibid.: 15). On o tome ne piše mnogo, pošto se zanima za simboličku reprezentaciju. Pokušajmo zato da tu koegzistenciju u slučaju dejtonske BiH sagledamo s pretežno materijalističkog stanovišta. U izjavama mojih sagovornika već smo naišli na primere za koegzistenciju: setimo se samo kako su oni izražavali razumevanje za tvrdnje političara da žele da stvore "normalnu državu BiH" i da i oni žive u istom tom prostoru i da dele iste nevolje, koje su posledica nepopustljivosti onih drugih političara. Iako su se takve izjave često davale u nacionalističkom ključu, i naročito na drugim mestima, na Dobrinji su one uglavnom bile neutralne, kao već citirane reči gospođe Varešanović. Međutim, ovde želim da skrenem pažnju na jednu drugu matricu te koegzistencije, kakvu možemo uočiti u priči gospođe Fežić o njenom sinu. Naime, kad bi govorili o "realno postojećoj" državi dejtonskoj

BiH, političari se nisu samo trudili da izazovu utisak slabosti nego i utisak snage. Diplomaska proslava na kojoj su profesori nudili usluge zapošljavanja može biti jedan primer, ali takve ponude ređe su se mogle čuti u sloganima i govorima: one su više bile uočljive u stavovima prema uticajnosti i bogatstvu. Pomenuću samo luksuzne automobile, odela, naočare za sunce i satove, ili bahatost i bezobzirnost (setimo se glavnih osobina koje se pripisuju vodećim političarima u dejtonskoj BiH), bestidno laganje i, dabo me, ponude upućene bazi potencijalnih "klijenata". Sa čisto materijalnog stanovišta, vladajuća kasta mogla je sebe uspešno da prikazuje kao moćnu, i to iz tri razloga: uspešno je preotela monopol nad privajanjem javnih resursa, neprikriveno je uživala plodove tog privajanja i mogla je da se pravi luda kad bi neko pokušao da je pozove na odgovornost. Ovo poslednje je naročito važno: čak i kad bi neki vodeći političar i njegovi saveznici tajkuni u drugim postjugoslovenskim državama zaglavili u zatvoru, vladajuća kasta u dejtonskoj BiH toliko je čvrsto držala u ruci relevantne delove atomizovanog pravosuđa da je opet mogla da ih izvadi odatle.

Sve su to teme na koje se redovno "lajalo", pa nije ni čudo što su se ljudi sprdali na račun vodećih političara kad ovi stanu da uzdišu za "normalnim životom". No, iako tvrde da se gade "politike", u svakodnevnom životu, sa svim njegovim pragmatičnim implikacijama, svi koji žive u dejtonskoj BiH žive u prostoru koji je oblikovala dejtonska vladajuća kasta. Položaj u društvu, pa već i sama činjenica da žive u dejtonskoj BiH, ne ostavlja im baš mnogo drugih mogućnosti. Vladajuća kasta otvarala je pragmatične mogućnosti putem kojih čovek može da obezbedi goli život i da načini i sledeći korak na putu ka "normalnom životu". Koristeći se ponekad kapilarnom mrežom posred-

nika, predstavnici vladajuće kaste umeli bi i da upute poziv ljudima da se uključe u te kanale. Takvi pozivi mogli su se čuti u svim feudima dejtonske BiH, i bili su u manjoj ili većoj meri povezani s nacionalnom pripadnošću. Uopštena verzija za grad Sarajevo mogla bi da glasi otprilike ovako:

Dragi narode,

znamo mi da je vama stalo samo do "normalnog života". Da ste ga zaslužili, jeste, i mi činimo sve što je u našoj moći da vam ga omogućimo. Nažalost, sve što mi činimo kvare oni koji ovu državu ne vole i kilavi stranci, koji ne prave razliku između žrtava i agresora. Možemo misliti kako vam je! No, glavu gore, mi radimo na pravom rešenju, na državi BiH koja funkcioniše kako valja i za koju ste i vi i vaši dragi žrtvovali toliko toga, baš kao i mi. Tada ćemo dovršiti put koji nas vodi u Evropu, na čemu radimo danonoćno. Strpite se malo, molimo vas, uostalom, nismo li svi u istom čamcu? U međuvremenu, pozivamo vas da nam se pridružite, a mi ćemo vam za uzvrat pomoći da obezbedite osnovne stvari za svoju porodicu (a u nekim slučajevima i znatno više od toga!). Nažalost, krivicom onih koje smo već pomenuli to za većinu vas neće baš značiti sasvim "normalan život", ali zasad se više od ovog ne može. Od nas toliko. Molimo, potpišite ovde!

Mada su takvi apeli često bili eksplicitne pozivnice da uđete na glavna vrata i zauzmete (niže) mesto u mašineriji za deljenje povlastica, koju ionako kontroliše politička stranka, mnogo toga je išlo manje neuvijeno, preko odškrnutih zadnjih vrata.⁹ Zato mislim da je glavni način na koji se dejtonska vladajuća kasta održava na vlasti to što te eksplicitne pozive za ulazak na glavna vrata i impli-

---

⁹ Zahvaljujem jednom anonimnom recenzentu koji me je ohrabrio/-la da razradim ovu argumentaciju.

citne pozive za ulazak na zadnja iznosi tako da ih je teško odbiti. Ta je kasta snažna zato što većinu alternativnih puteva većini ljudi većim delom vremena prikazuje kao nedostupne, ili u najboljem slučaju neatraktivne. Osim toga, ako ne prihvatim ja, prihvaćće neko drugi, tako rezonuje većina ljudi. U takvoj konstelaciji mnogi su ljudi, šta god inače mislili o političkim strankama i politici, smatrali da imaju sreće kad ih neko pozove da uđu na glavna vrata, a još ih je više osećalo da je bolje biti u blizini odškrinutih zadnjih vrata nego ne biti tamo. Sin gospođe Fejzić bio je jedan od njih.

Mislim da je dejtonska vladajuća kasta na taj način manje ili više uspešno navela znatne slojeve stanovništva da svoje životne planove ostvaruju putem kanala koje kontrolišu stranke, kanala koji strankama i pojedincima unutar stranaka donose nemalu korist i kojima se uticaj i bogatstvo te kaste održavaju i uvećavaju. Ona je u najvećoj meri utvrđivala šta će biti "arena u kojoj se odvijaju politička rasprava i borba". Letak s početka ovog poglavlja bio je pokušaj da se ljudi mobilišu, da se pozovu na proteste protiv vlade, i on je počivao na pretpostavci da većina građana zna tri stvari: prvo, da su u dejtonskoj BiH osnovni uslovi života ugroženi zbog lošeg upravljanja i bahatosti privilegovanih, lenjih i ciničnih političara; drugo, da ljudi od takvih opasnosti pokušavaju da se spasu tako što se učlanjuju u vodeće stranke ili tako što im pružaju podršku; i treće, da su ti problemi tako sveobuhvatni i sveprisutni da čak ni ono drugo nije uvek dobitna kombinacija. Većina ljudi je, baš kao i gospođa Fejzić, smatrala da se ta situacija nikako ne može promeniti i da je sasvim van njihove kontrole, a i moji sagovornici s Dobrinje uglavnom su se slagali oko toga da se bez neformalne veze, takozvane štele (v. četvrto poglavlje), ne mogu ostvariti ni najo-

bičniji, najskromniji životni ciljevi, a kamoli da se može mrdnuti s mrtve tačke.

To nam pokazuju i zaključci jedne ankete, sprovedene na celoj teritoriji BiH: ogromna većina ispitanika smatra da štela omogućava pristup obrazovanju, lečenju, vizama, ali pre svega zaposlenju (UNDP 2009: 75). Nezaposleni i mladi ljudi (koji su češće i bili među nezaposlenima) najveći su značaj pridavali upravo štelama (ibid.: 76). Sarajlije su u proseku manje verovala u korisnost štela, ali su u kasnijoj anketi sprovedenoj s jednom fokus-grupom mnogi rekli da su one u stvari i u glavnom gradu neophodne u većini slučajeva (ibid.: 77–78). Oni su pravili i razliku između načina na koji "obični ljudi" koriste štela i nameštanja privatizacija, ugovora i tendera. To što su rezultati ove ankete za Sarajevo ispali nešto niži moglo bi se objasniti time što glavni grad nudi barem neke kanale za ostvarivanje životnih planova koji su manje integrisani u strukture političkih stranaka: tu pre svega mislim na mogućnost zapošljavanja u stranim interventnim agencijama i nevladinim organizacijama.¹⁰ To nikako ne znači da u tim institucijama štela nisu igrale nikakvu ulogu, već samo da vladajuća kasta njih slabije kontroliše.¹¹

---

¹⁰ Mnoge strane interventne agencije i nevladine organizacije sa sedištem u Sarajevu nude relativno visoke plate i/ili honorare. Međutim, mnoge daju samo privremene ugovore i "ugovore o djelu", a uz to su i prioriteta inostranih finansijera veoma nepouzdana veličina, zbog čega su zaposleni u tim institucijama i organizacijama, koliko god sebe inače možda (ili zaista) smatrali srećnicima, i dalje izloženi međuvremenskoj logici dejtonske BiH (npr. Baker 2012).

¹¹ U jednoj ranijoj anketi sprovedenoj na celoj teritoriji BiH 87 odsto svih ispitanika reklo je da je polovina ili više od polovine funkcionera korumpirano. Strane interventne agencije jesu

Etnografske studije o dejtonskoj BiH pokazale su da štele cvetaju u najrazličitijim sferama (npr. Brković 2010, 2012a, 2012b; Čelebičić 2013). Koliko sam ja mogao da zaključim tokom vremena provedenog u Sarajevu, štele su bile izrazito raširene u zdravstvenom sektoru, gde je malo ko mogao ili hteo da ih zaobiđe. Međutim, veze su bile važne i kod priznavanja invalidnina i penzija, najrazličitijih vrsta dozvola, recimo građevinskih, kod obrazovanja, i tako dalje. U mnogim slučajevima direktni kontakt s političkim strankama nije čak ni bio neophodan.¹² Gospođa Fejzić uopšte nije pominjala političke stranke, ali ako znamo kako su čvrsto one držale javne institucije, postoji verovatnoća da je njen sin dobio zaposlenje putem partijskih veza.

Mada su u dejtonskoj BiH štele bile od presudnog značaja za ostvarivanje mnogih životnih planova, među mojim sagovornicima je vladalo opšte mišljenje da je kombinacija štele i političke stranke najvažnija za dobijanje posla. S obzirom na stravično visoku stopu nezaposlenosti i veoma velik (polu)javni sektor, najprestižniji trofej potreban za ostvarivanje životnih planova bili su relativno sigurni poslovi u javnim institucijama (v. Bourdieu 1979: 71). Tu se političke stranke, koje direktno kontrolišu te institucije, nalaze u središtu mreže za potezanje štela. Pri tom, ni članstvo u stranci i veze nisu uvek dovoljni da bi

---

prošle nešto bolje, ali su se i one često doživljavale kao korumpirane (UNDP 2007: 15).

¹² U pitanjima postavljenim fokus-grupi u anketi UNDP-a uloga političkih stranaka nije bila glavna tema, što možda samo znači da se ona manje ili više podrazumevala, kako to vidimo po nekim drugim rezultatima s fokus-grupom koja je odgovarala na pitanja o učešću u politici (UNDP 2009: 78).

se obezbedilo takvo radno mesto. Pritisak na javni sektor je tako velik da su se radna mesta neretko kupovala: kandidat bi članovima komisije ili direktoru platio svotu daleko višu od godišnje plate kako bi pretekao druge kandidate. Kolale su i glasine o nezvaničnim cenovnicima, a bilo je i ljudi koji su podizali kredit kako bi kupili radno mesto. Učlanjenje u neku političku stranku često je samo manji deo šireg ganjanja.

I sad je možda pravo vreme za sledeće pitanje: da li je ova koegzistencija prosto višepartijska verzija onog vida političkog vladanja koji je postojao i u SFRJ? Gospođa Varešanović kaže da je "ranije" apsolutno sve bilo bolje:

Sad je sve gore. Pa onda me ništa nije interesovalo. Ni politika. Sve sam imala. A danas gledaš na televiziji njihove svađe, njihove rasprave, neke probleme, u sve sam uključena, premda to meni ne treba, ja sam već u godinama, u penziji, ali sam non-stop uključena preko televizije, u pričama. Non-stop, čak i sa prijateljima, samo pričaju šta je ovaj uradio, kako je onaj uradio... stalno sam uključena u to, i što ne bih htjela, ne moram ni TV gledati, ali prijatelji pričaju o tome. Stalno je politika prisutna, na TV-u, među društvom, u trolejbusu, na ulici, stalno je ta priča.

A to prije nije bio slučaj?

Ne, nije.

Kao što smo videli u petom poglavlju, mnogi Dobrinjci, uključujući i nekadašnje članove Saveza komunista poput gospođe Varešanović, sećali su se života u poznom jugoslovenskom socijalizmu kao vremena u kom su u velikoj meri mogli da zanemare politiku. Ljudi nisu pominjali ni ideološku interpelaciju ni koegzistenciju, iako je opštepoznato da je ganjanje štele bilo važan element života i u

jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu; uostalom, isto to važi i za deklarativnu nezainteresovanost za "politiku" (v. npr. Anđelić 2003; Goati 1989). Kako su to onda moji sagovornici s Dobrinje mogli jednoglasno da pominju takav život kao referentnu tačku za daleko superiorniju "normalnost"? Kako su mogli da tvrde da se sve promenilo nagore? Naravno, i u jugoslovensko vreme mnogi su "lajali" na politiku i političare, ali ljudi su se sećali da su tada makar postojali državni rasteri koji su omogućavali očuvanje "normalnog života". Ljudi su se sećali "sistema". Nije ni on bio savršen, požurili bi da dodaju, ali je većini daleko efikasnije omogućavao da živi "normalnim životom". Ako bi se uopšte i sećali partijskog klijentelizma, Dobrinjci bi naglašavali da se "normalan život" mogao voditi i bez njega. I tada su se upućivali pozivi, i tada su zadnja vrata bila odškrinuta, ali su se i oba moja sagovornika koja su bila članovi Saveza komunista i oni koji to nisu bili sećali da tada nije bilo tako teško da se to odbije ili ignoriše.

Takve priče navode na zaključak da se prag klijentelizma pomerio naniže: ako bi u SFRJ, kako se to moglo čuti u sećanjima, odbijen poziv za ulaz na glavna vrata i ignorisanje odškrinutih zadnjih vrata osujetili ostvarenje ambicioznih životnih planova, dakle, planova koji prevazilaze "normalan život", danas bi to blokiralo čak i najelementarniju reprodukciju, "preživljavanje". Nasuprot tumačenjima koja jugoslovensko socijalističko samoupravljanje vide kao totalitarno, moji sagovornici su tvrdili da je vladajuća kasta tek s uvođenjem višepartijske parlamentarne demokratije i nekog vida kapitalizma jače neko ikad ranije uspeła da stavi monopol na mogućnosti zarađivanja za život. U dejtonskoj BiH (kao, uostalom, i na bilo kom drugom mestu i u bilo koje drugo vreme) neki ljudi su prihvatili

ponude kako bi sebi obezbedili luksuz i ostvarili velike ambicije. Kako god mi definisali šta je zaista neophodno, jasno je da mnogi možda jesu koristili prilike koje im je koegzistencija nudila zato što su mislili da moraju, ali je jasno i da su mnogi to činili prosto zato što im se tako moglo. Ipak, bez obzira na to šta podrazumevamo pod preživljavanjem, mojim sagovornicima s Dobrinje smetalo je to što je prag koji se (skoro pa) morao preći prihvatanjem eksplicitnih ili implicitnih poziva na učešće u klijentelističkim povlasticama za pristup javnim resursima sada bio veoma nizak, u poređenju s dve glavne referentne tačke: životom u bivšoj Jugoslaviji i životom u sadašnjoj zapadnoj Evropi. U situaciji u kojoj je nezaposlenost bila ogromna, plate, penzije i socijalna pomoć veoma male, a cene robe široke potrošnje tek neznatno niže nego u većini zapadnoevropskih zemalja,¹³ neki ljudi bi prihvatili pozive političkih stranaka i ušunjali se na zadnja vrata kako bi zadovoljili elementarne potrebe života koji nije čak ni bio normalan.

Ako se setimo kako je Ašil Mbembe povezo koegzistenciju i zajedničku trpezu (cilj je da se sedne "za autokratovu trpezu", Mbembe 1992: 21), onda svaki pojedinačni feud dejtonske BiH možemo da zamislimo kao blagovaonicu s trpezom plaćenom javnim sredstvima. Za razliku od autokratije, ovde na čelu sofre sede i sofru pune

---

¹³ Godine 2007, na hranu i piće išlo je u proseku 35,21 odsto porodičnog budžeta (čime se BiH našla u samom vrhu liste evropskih zemalja), 22,15 odsto na stan, 11,25 na prevoz, 5,44 na opremanje stana, 5,28 na odeću, 4,03 na zdravstvenu zaštitu, 3,28 na komunikacije i 0,53 na obrazovanje. Tako je svega 12,83 odsto budžeta ostajalo za druge troškove (3,64 odsto za rekreaciju i kulturu, 2,02 za duvan i 7,17 za razno). Svi podaci preuzeti su s vebajta Federalnog zavoda za statistiku [www.fzs.ba].

vodeće ličnosti različitih stranaka dejtonske vladajuće kaste, i oni se možda tu i tamo i pokošaju oko toga gde će ko da sedi, ali se slažu oko principa učešća u monopolu na prisvajanje i dodeljivanje oskudnih javnih resursa. Zatim oni pozovu neke ljude da im se pridruže za trpezom, a nekim drugima ostave odškrinuta zadnja vrata. Usudio bih se da tvrdim da su u dejtonskoj BiH i neki "obični ljudi" već došli na banket. Neki staju u red. Naravno, može se i svakog dana sedeti u sredini stola, kao što se i samo jednom može sedeti na začelju. U zavisnosti od okolnosti, čak i sedenje ispod stola može biti nekakav uspeh, jer tako čovek makar može da pokupi mrvice s gozbe. I tako nam onda ideja koegzistencije pojašnjava kako su i u dejtonskoj BiH preživljavanje, životni planovi i rutine i te kako imali svoje rastere, samo što je to za mnoge ljude bilo daleko od "sistema" koji je u njihovoj čežnji za "normalnim životom" imao tako velik značaj.

Brate, karte na sto

O čemu najčešće razgovarate i s kim?

Sa prijateljima i familijom o lopovluku koji vlada u državi.

Šta očekujete od svoje budućnosti?

Da nađem nekakvog političara sa dobrom lovom i da se udam.

Šnajderica iz Bijeljine (Helsinški parlament građana 2005)

Kako su ljudi na Dobrinji reagovali na te eksplicitne i implicitne ponude? Kao što smo videli, u razgovorima sa mnogim i na "kafenisanju", "narod" se uglavnom predstavljao kao neko ko u svemu tome ne učestvuje. To se potvrđivalo svakodnevnim "lajanjem na političare" uz šoljicu kafe: sebe i većinu svojih sugrađana ljudi su prikazivali kao nezaražene nemoralnom "politikom". U takvim verbal-

nim nastupima većina je ignorisala ponude koje im je uputila dejtonska vladajuća kasta. Videli smo i da su članovi političkih stranaka sopstvenu stranku uglavnom izuzimali od zala "politike". To znači da su bukvalno svi pokušavali da pokažu da žive u nekoj alternativnoj sferi. A kao što je ova knjiga pokazala, ljudi su smatrali da su za to platili veoma visoku cenu: naime, da su napušteni.

Kako sad to treba da shvatimo? Teškoće na koje sam ovde naišao zna svaki etnograf: kako neko čiji je pristup informacijama zasnovan na poverenju može da dospe do onog čvora koji se kod nekih ljudi možda krije u osnovu njihovog stalnog distanciranja od "politike" (v. Kurtović 2012: 58–65)? Poštenja radi moram da kažem da moj materijal ima određena ograničenja. Moji sagovornici su mi pričali o tome da li su i koliko formalno bili aktivni u političkoj areni, bilo kao aktivisti neke stranke, bilo kao članovi saveta mesne zajednice i/ili birači. Međutim, pošto su stalno insistirali na jazu između "politike" i svakodnevnog života, moj uvid u to koliko su oni možda neformalno bili uključeni u nju (setimo se primera gospođe Fejzić) bio je sveden. Uostalom, fokus mog istraživanja ionako je bio na nečem sasvim drugom. Ipak, ovim ne želim da se distanciram od zaključaka iznetih u ovom poglavlju: oni su izvedeni iz podataka koje sam sakupio, iz zaključaka iznetih u drugim studijama i iz iskustva koje sam stekao tokom godina provedenih u Sarajevu. Uza svu metodološku zbrku, važno mi je da razmotrim i to pitanje kako bi moji pokušaji da u čežnji Dobrinjaca za "normalnim životom" "nazrem političke aspekte" dobili i potrebnu kritičku oštricu.

Tom mogućem saučesništvu prići ću preko tipične fantazije o radikalnom prekidu. Kad sam je pitao šta bi, da je ona neka vlast, učinila da popravi život u zemlji, gospođa

Bašić, udata penzionisana frizerka od pedeset i nešto, rekla je:

Prvo pošteno. Prvo. Onoliko koliko imam, pošteno bih podijelila. Prvo posao ljudima, u stvari, prvo bih napravila reviziju svega. Bez izvinjenja, neka se niko ne ljuti, jer ovo je kaos šta se radi. Stanova ne znam ko već nema kakvih, i onda, brate, karte na sto, pošteno.

Scenario iz mašte gospođe Bašić nesumnjivo bi naveo neke istaknute pripadnike dejtonske vladajuće kaste da zatraže azil u zemljama u kojima bi ih njihovi poslovni i/ili politički saveznici dočekali raširenih ruku. Mera u kojoj su se neki vodeći političari obogatili, njihova nedodirljivost i cinična bezočnost s kojom se razmeću plodovima svojih mutnih dilova stvarno su skandalozni, i nije mi namera da ih ovde pravdam. Međutim, pokušaću da tom problemu pridem s drugog kraja – uostalom, nisu li mi mnogi Dobrinjci rekli da istinsko težište stranačke politike nisu ni ideologija ni briga za zajedničko dobro već beskrupulozna borba za bogaćenje? Dalje, u duhu letka koji je pozivao na protest, Dobrinjci su se žalili da je nemoguće išta uraditi bez štele i da su političke stranke glavni krivci za to. Pa kako su onda oni uspevali da urade išta?

Mislim da to pitanje treba da povežemo s "poremećenim vrijednostima" i, još korak dalje, s onom neodređenom sumnjom da "naši ljudi" nekako nisu dovoljno zreli za demokratiju (v. četvrto poglavlje). Oba ta fenomena uglavnom su se pripisivala nekom drugom i važila su kao jedan od glavnih razloga za produžavanje dejtonitisa. Mislim da upravo u tim brigama možemo da naslutimo obrise svesti da su u koegzistenciju ipak stvarno bili uvučeni i "obični ljudi". Šta bi se desilo ako se zahtev gospođe Bašić da se karte bace na sto ne bi zaustavio samo na luk-

suznim stanovima dejtonske vladajuće kaste (na koje je ona zapravo i mislila)? Šta bi bilo ako karte na sto ne bi morala da baci samo gospođa Fejzić nego i svi moji sagovornici s Dobrinje? Jedna ista osoba može i da krivi političare za lopovluk i da se, s obzirom na opšte prilike, nada da će se udati za jednog od njih. – Međutim, možemo i da spustimo durbin. Neki Dobrinjci priznavali su da se švercuju u autobusu ili da ne plaćaju režiju i grejanje. Neki su na tu praksu možda gledali s neodobravanjem, ali je ona bila tako rasprostranjena, a nezadovoljstvo GRAS-om, upraviteljima i snabdevanjem strujom tako veliko da su mnogi smatrali da je to, s obzirom na opšte prilike, legitimno. Po analogiji, ako bi ih neko prozvaao zbog toga što koriste stranačke štele, pretpostavljam da bi mnogi mogli da ispričaju pokoju autobiografsku crticu: ova je možda zaposlila dete, onom je priznato pravo na novčanu pomoć. Nije meni ovde namera da moje sagovornike s Dobrinje raskrinkam kao prevejane prevarante, ali isto tako ne bi baš bilo realno ni pretpostaviti da sam naišao na grupu ljudi koji bi bez izuzetka mogli sebi da priušte da svoje životne ciljeve ostvaruju mimo "politike" dejtonske BiH i koji bi bili spremni na to, u konstelaciji u kojoj su, kako su i sami govorili, mehanizmi klijentelističkih povlastica i usluga od presudnog značaja za održavanje golog života. U odsustvu "normalne države" oni su političke stranke prikazivali kao napast čiji su bezbrojni pipci prodrli u sve sfere takvog života. Moji su sagovornici živeli u dejtonskoj BiH i agirali su u okvirima koji su im bili dati, pa ne treba uobražavati da su svi oni obitavali u nekakvoj devičanskoj sferi netaknutoj "politikom". Zato česte reči distanciranja od "politike" tumačim kao retoričku strategiju za oblikovanje moralne subjektivnosti (Kolind 2008: 135–148; Spasić 2013: 123–131). Mislim da je već i samo

saznanje o razmerama koegzistencije dodatno išlo na ruku takvim strategijama kojima su ljudi isključivali "politiku" iz svakodnevnog života, pošto se u njemu možda moglo (kažem, možda moglo!) dogoditi i da zbog nečeg prihvate ponude vladajuće kaste kako bi izbegli osećaj napuštenosti. Što nas sve vodi pitanju cinizma.

Radovi Alekseja Jurčaka o političkoj subjektivnosti u Lenjingradu (Yurchak 1997; 2005) pokazuju da je u poznoj fazi postojanja Sovjetskog Saveza većina ljudi bila svesna toga da zvanična ideologija nema mnogo sličnosti s realnim životnim iskustvima. Međutim, ljudi su isto tako verovali i da je ideologija neka vrsta konstante u njihovom životu, pa su se pravili da je poštuju, na primer, tako što bi učestvovali u paradama koje je organizovala Komunistička partija. Jurčak kaže da je "cinični um" ljudima omogućavao da pomire to što ne veruju u zvaničnu ideologiju i to što učestvuju u njenom održavanju (1997: 171). A sopstvenoj nesigurnosti zbog tako nespojivih stavova davali su oduška preko viceva. Tako je, kaže Jurčak, pozni sovjetski socijalizam opstojavao i nailazio na tek neznatan otpor građana zato što ga je većina ljudi smatrala "sveprisutnim i nepromenljivim, iako u velikoj meri lažnim" (ibid.: 183–184; 2005: 32). Čak se ni vlast više nije pravila da veruje u zvaničnu ideologiju, ali je i dalje imala mogućnost da obezbedi poslušnost širokih masa, a ljudi su upravo tu poslušnost, tvrdi Jurčak, shvatali kao "jedinu mogućnost da u takvim uslovima vode normalan i ispunjen život" (1997: 186). Reči gospođe Varešanović i tolikih drugih Dobrinjaca da ne žele da imaju ništa s "politikom" pokazuju mnoge paralele s Jurčakovom predstavom o "normalnom životu" kao životu koji je u najvećoj mogućoj meri izolovan od politike (2005: 118–121). Ipak, postoje i velike razlike. U Sovjetskom Savezu je takav život zahtevao

spoljnu konformnost u okviru "formalne hegemonije", kako to Jurčak kaže (ibid: drugo poglavlje), konformnost zasnovanu na osećaju da i svi drugi rutinski moraju da se povinuju zvaničnom poretku označavanja (v. takođe Wedeen 1999b: 152). Kao što smo videli, na Dobrinji su takva očekivanja ipak bila relativno skromna. Osim toga, iako su se o političarima prepričavali bezbrojni vicevi, o manama "politike" koje sam izneo u ovoj knjizi uglavnom se razgovaralo u okvirima "analitičkog diskursa" (Yurchak 1997: 184). Jurčak takav diskurs povezuje s periodom glasnosti, kad su na mesto viceva došle eksplicitne, javne rasprave o nepodudarnosti između ideologije i iskustva. Pošto je za trajnost sovjetske "formalne hegemonije" osećaj nepromenljivosti bio od presudnog značaja, ona se zbog toga raspala, a cinični um prestao je da igra ikakvu ulogu u njenom održavanju. U ovoj knjizi hteo sam da pokažem kako je takav "analitički diskurs", makar i samo u vidu rudimentarnih dijagnoza, bujao u dejtonskom međuvremenu: bilo u akademskim radovima, bilo u medijskim izveštajima, galamljenju na okretaljci, kuknjavi po mesnim zajednicama ili "lajanju" prilikom kafenisanja.

Međutim, hegemonija je više od pukog označavanja. Jurčak uzgredno objašnjava kako je "formalna hegemonija" bila integrisana i u "strogo ukalupljene događaje svakodnevnog javnog života", pa navodi primere iz gradskog prevoza, rada, škole i potrošnje (ibid.: 167). Iako Jurčaka zanimaju sasvim druge stvari, njegov komentar pokazuje da se život u Lenjingradu odvijao u okviru postojećih rastera i da su njegovi sagovornici u nastojanjima da obezbede materijalni opstanak u svakodnevnom životu makar povremeno svakako morali da dođu u dodir s Partijom. Videli smo kako je to bilo s Dobrinjcima u višestranačkom miljeu dejtonske BiH. Da li u tako zamršenim prilikama cinizam može da

postoji uporedo s "analitičkim diskursom"? U studiji o "javnom životu" u Istanbulu devedesetih Jael Navaro-Jašin je ustanovila da je "rutinski cinizam" u savremenoj Turskoj bio "najčešći stav prema državi" (Navaro-Yashin 2002:170). Koristeći Lakanov pojam "fantazija" kako bi teorijski utemeljila afektivnu vezanost za državu, Navaro-Jašin pokazuje kako su ljudi, doduše, pokazivali svest o tome da je državna ideologija lažna ali su uprkos tome "obavljali svakodnevne poslove *kao da* država garantuje izvršenje pravde, *kao da* je ona zaista neka institucija, ličnost, nešto opipljivo, *kao da* je država neki celovit entitet" (ibid.: 171). Pošto je država u svakodnevnom životu nametala svoje prisustvo preko niza različitih materijalnih manifestacija, ljudi su s njima morali da stupaju u kontakt u sasvim praktičnom smislu. Njihov rutinski cinizam, kaže Navaro-Jašin, počivao je na "profanoj nuždi", na potrebi da se obezbede "zarada, hleb i mleko" (ibid.: 165), pa su ti pragmatični pokušaji da se obezbede sredstva za život doprinosili i održavanju fantazije o državi.

U dejtonskoj BiH, međutim, ta je logika dodatno komplikovana problematičnim odnosom između države koja realno postoji i države koja još ne postoji. Ova potonja, zamišljena "normalna država BiH", Dobrinjcima je bila veoma privlačna, pa tu nisam mogao da ustanovim nikakav rutinski cinizam. Jedino što ni ta zamišljena država nije mogla da obezbedi hleb i mleko. Ona realno postojeća dejtonska BiH jeste: neko ko prihvati ponudu vladajuće kaste mogao je nešto lakše da ostvari neke životne planove i da se preko te kapilarne mreže koegzistencije uplete u "politiku". Što se tiče političara iz dejtonske vladajuće kaste: svi su polazili od toga da su to cinični kalkulanti. Što se tiče mojih sagovornika s Dobrinje: verovatno je bar neko od njih bar u jednom trenut-

ku prihvatio bar neki poziv na koegzistenciju. Međutim, ja mislim da za to nije bila potrebna nikakva vrsta cinizma, rutinskog ili ma kog drugog, jer *dejtonska BiH kao "realno postojeća" država nije bila zasnovana ni na kakvoj ideologiji ili fantaziji koju bi trebalo javno zagovarati*. Njena suverenost zavisila je od geopolitičke situacije, a struktura vlasti u njoj, usudio bih se da tvrdim, na prisvajanju i (pre)raspodeli javnih resursa. U okviru *de facto* zatvorene grupe svojih potencijalnih birača političke stanke nisu se nešto mnogo trudile da interpeliraju ljude putem ideologije (ako bi je uopšte pominjali, bilo bi to deklarativno priklanjanje nekakvom vidu socijaldemokratije). U analizi Asima Mujkića videli smo da su se one više koristile pretpolitičkim sredstvom sejanja nacionalističkog straha kako bi potpirile surevnjivost među etničkim grupama. Kako sam pokušao da pokažem u ovom poglavlju, političke stranke su se unutar svojih feuda koristile i pozivima na nepolitičnu koegzistenciju. Ponekad bi moji sagovornici, bez obzira na to da li su se bili upleli u mreže klijentelizma ili nisu, "lajali" na političare kako bi pustili ventil, što je veoma rudimentaran oblik onog što Jurčak naziva "analitičkim diskursom". Ponekad bi se, opet, upustili u znatno disciplinovaniju, kritičku analizu. Kako god da je, čak i ako su se ušunjali kroz zadnja vrata ili ušli na neka druga, oni su to uvek umeli da preokrenu i da poreknu da su se upustili u koegzistenciju s dejtonskom vladajućom kastom tako što bi "politiku" prosto odstranili iz prikaza svog života. A čak i oni koji bi, poput gospođe Fejzić, priznali da su prihvatili neku ponudu, to verovatno nisu smatrali ni na koji način povezanim s "politikom" – šta fali što su se i oni malkice poslužili na banketu? Pretpostavljam, štaviše, da oni čak i ne vide da između toga i održavanja

dejtonske vladajuće kaste postoji ikakva veza. Ja, međutim, kao i Vesna Vujačić-Dželilović, smatram da takva veza i te kako postoji.

Koegzistencija u međuvremenu

Na kraju ovog poglavlja povezaću pitanje zajedničkog života s jednom ranijom temom, specifičnim temporalnim okvirom koji je određivao dejtonsku BiH. Taj spoj je, po mom mišljenju, glavni faktor koji omogućava održavanje dejtonske vladajuće kaste. U Sovjetskom Savezu o kom piše Jurčak i u Turskoj o kojoj piše Navaro-Jašin vlast je projektovala sliku stabilnosti, a građani su to, bez obzira na to da li ideološki podržavaju taj projekt ili ne, uglavnom prihvatili. Za većinu ljudi politički poredak, takav kakav jeste, bio je neka vrsta konstante. Nasuprot njima, moji sagovornici s Dobrinje nikako nisu mogli da gaje iluzije o stabilnosti: oni su upravo bili izašli iz perioda u kom se, na opšte zaprepašćenje, pokazalo da je poredak na koji su navikli sve samo ne nepromenljiv. Osim toga, "realno postojeća" država čiji su državljani sad bili imala je sve odlike nestabilnosti: dejtonska BiH smatrala se samo privremenim aranžmanom i neprestano se osporavala. I što je mojim sagovornicima s Dobrinje bilo najvažnije: ako je suditi po izjavama sarajevskih političara koji su se borili za glasove i po opomenama stranih izaslanika, ona uopšte i nije trebalo da opstane u tom obliku. Svi su se slagali da ova "realno postojeća" država koja pati od dejtonitisa treba da se pretvori u "funkcionalnu". Drugim rečima, postojao je konsenzus o tome da se stabilnost može postići tek kad se jednom dovrše sve te izmene, za koje se uvek govorilo da predstavljaju korake na "putu ka Evropi".

U petom poglavlju pokazao sam da se taj "put ka Evropi" uglavnom doživljavao kao nešto što pripada domenu fantazije, nešto što nema veze s akutnim brigama svakodnevnog života. Neki su se nadali da će koraci u pravcu članstva u EU omogućiti stvaranje "normalne države" u BiH, međutim, u praksi su moji sagovornici s Dobrinje videli malo naznaka za nekakvo kolektivno pomeranje s "mrtve tačke". Utoliko su i oni imali izvesno iskustvo nepromenljivosti, iskustvo prinudnog "tapkanja u mjestu". Taj neprestani osećaj da je život zaglavljen u nekom "vanrednom" stanju kojem se ne vidi kraj pojačavale su reči i postupci pripadnika dejtonske vladajuće kaste. Političari su u Sarajevu svaki mogući problem mogli da objasne time što neko drugi blokira uspostavljanje "funkcionalne BiH". Umesto da se bave manama realno postojeće države BiH kao aktera, oni bi govorili o tome kako "oni koji ne vole ovu državu" podrivaju državnost BiH. U sporovima između političara iz različitih, uglavnom nacionalno homogenizovanih feuda svi su putevi vodili u Dejton, a vladajuća kasta je apelovala na svoje birače da "izdrže" zajedno s njima, to jest, da se strpe malkice dok im ona ne isporuči ono obećano sjajno rešenje. Svaka nelagoda koju birači trenutno možda osećaju privremena je, i to u dva smisla: em neće trajati dugo, em oni nisu uspeli da je reše upravo zato što je dejtonska BiH ionako privremena tvorina.

Osećaj da je život u dejtonskoj BiH život u nekakvom međuvremenu bio je veoma raširen, a ja mislim i da je on dodatno betonirao one matrice koegzistencije koje sam opisao. Pokušao sam da pokažem kako su političari iznuđivali koegzistenciju u uslovima temporalne bezizlaznosti, za koju su krivicu svaljivali na druge, i oslanjali na alternativne projekcije snage: preko klijentelističkih mehanizama

svojih stranaka oni su "pozivali" ljude da ih podrže, a za uzvrat su im omogućavali pristup određenim kanalima putem kojih bi ovi mogli da ostvare neke svoje ciljeve. Bez obzira na eventualnu ideološku podršku, i upravo zato što se u dejtonskoj BiH sve prikazivalo kao da postoji u međuvremenu, time se vladajuća kasta održavala na vlasti, koliko god nezadovoljstvo "politikom" inače bilo ogromno. Problemi su samo privremeni, tvrdili su političari. Onda su i prihvatanje ponude i uplitanje koje to donosi isto tako privremeni, rezonovali su ljudi, jer se tako može održati život, koliko god nenormalan, i to u međuvremenu koje niko nije sam odabrao.

Gaspar Hadž (Hage 2009, v. peto poglavlje) rekao je da čekanje predstavlja neoliberalno disciplinsko sredstvo vladanja kojim se proizvode poslušna i (po mogućnosti i/ili po potrebi) produktivna tela. Havijer Auyero je u svojoj etnografskoj studiji o državnoj socijalnoj pomoći u Argentini pokazao kako to funkcioniše u praksi: država siromašne uči ne da budu građani nego da budu "pacijenti države", osuđeni da čekaju (Auyero 2012). Oba ova autora ističu posledice neoliberalizma i obojica čekanje tumače ne kao sredstvo upravljanja koje elita svesno koristi nego kao primer za burdijeovsku "strategiju (vladanja) bez strategâ" (ibid.: 61). Na BiH u dejtonskom međuvremenu, kako smo to mogli videti u četvrtom poglavlju, etiketa "neoliberalna država kao akter" ne može se primeniti na isti način kao na Argentinu i Australiju. Naime, pošto je stalni posao u velikom javnom sektoru bio najpoželjniji način da se zaradi za život i pošto je "zapošljavanje deteta" bilo najveća briga za većinu mojih sagovornika, dejtonska vladajuća kasta nije morala da se trudi da pacifikuje "mase" unutar svojih feuda tako što će kontrolisati njihovo vreme (to jest, tako što će ih naterati da čekaju i tako ih učiniti

poslušnim). Gotovo sveopšte i kipeće nezadovoljstvo "politikom" barem zasad još nije odvelo zajedničkom političkom delanju. Jeste većina mojih sagovornika s Dobrinje priželjkivala "normalnu državu" i u međuvremenu se, kad nje već nema, kako-tako snalazila i u "realno postojećoj" dejtonskoj BiH. Tako se dejtonska vladajuća kasta nije suočavala s otvorenim otporom, već je i sam njegov začetak mogla da spreči tako što je ideološke sporove držala izvan domena "politike". Ona je uspešno diktirala uslove sasvim depolitizovanog "razgovora", ona je držala zemlju u limbu i velik broj ljudi prisiljavala da znatan deo vremena provede ganjajući štelu ili ganjajući šta već drugo. Pošto su monopol nad javnim resursima podelili među sobom, pripadnici vladajuće kaste su tu i tamo upućivali "ponude koje se ne mogu odbiti" i pouzdavali se u to da postoji dovoljno ljudi koji nisu u prilici ili nisu voljni da ih odbiju, bilo da žele počasnno mesto za trpezom, bilo da se, što je češći slučaj, bore za preostale mrvice.

Što je najvažnije, saučesništvo, u ma kom stepenu, nije zavisilo od svesti, nije zavisilo od toga kako ljudi njega razumeju. Ono je postojalo u onoj meri u kojoj bi ljudi prihvatili određene ponude i stupili u "razgovor" na terenu dejtonske vladajuće kaste kako bi omogućili ili ubrzali ostvarivanje životnih planova – a za to nije bila potrebna nikakva ideološka saglasnost. Ako je ovo tačna pretpostavka, onda strane i domaće kampanje za obrazovanje ili podizanje stepena svesti mogu dati samo ograničene rezultate. Neke kampanje zaista jesu vredne truda, naročito ako pokazuju kako već i neznatno prihvatanje koegzistencije doprinosi održavanju dejtonske vladajuće kaste. Međutim, ne treba ljudima u dejtonskoj BiH niko ko će im otvoriti oči pa da vide koliko je njihova vladajuća kasta ogrezla u kriminalu. Znaju oni to, i to često iz prve ruke. I

tu se upravo i krije najveći problem. Što se tiče same dejtonske vladajuće kaste, mislim da se njena bahatost može umanjiti samo ako se interveniše u konkretne kriminalne radnje koje nju održavaju na vlasti. Ako smo osuđeni na to da ostanemo u okvirima liberalne demokratije, to u najmanju ruku znači da treba primeniti prisilne pravne mere i sprečiti pripadnike vladajuće kaste da i dalje obitavaju izvan domašaja zakona. Što se pak "običnih ljudi" u dejtonskoj BiH tiče, mislim da se jedino otvaranjem alternativnih kanala putem kojih će oni moći da zarađuju za život mogu stvoriti uslovi u kojima će dovoljno velik broj ljudi moći da odbije pozive na koegzistenciju.

U dejtonskoj BiH je čekanje, i samo stratifikovano, postalo deo jedne obuhvatnije strategije vladanja: nametanja međuvremena kao okvira u kom se mogu (ili moraju) ostvarivati životni ciljevi. I mada ne verujem da su stratezi u centralama sarajevskih političkih stranaka sedeli i namerno smišljali kako da zadrže ljude u međuvremenu, siguran sam da se korišćenje tog mehanizma bar jednim delom može i mora pripisati dejtonskoj vladajućoj kasti, jer ona ga je zabetonirala i ona ništa nije učinila da se to promeni. Nisam radio ni s vodećim ličnostima političkih stranaka u BiH ni s predstavnicima inostranih agencija na privremenom radu u BiH, ali mislim da je važno da se istakne da je međuvreme bilo (i da u trenutku u kom pišem ovaj tekst nažalost i dalje jeste) njihovo vreme.¹⁴ Dok je dejtonitis za mnoge bio tegoba, za njih je on bio blagoslov, jer su u njemu cinično mogli da čuvaju svoje privilegije. U slučaju domaće dejtonske vladajuće kaste, to

---

¹⁴ A moram da dodam i da, u meri u kojoj omogućava akademске karijere onih koji pišu radove o dejtonskoj BiH, ono jeste i *naše* vreme. Neprijatna pomisao.

se odvijalo kanalima izborne parlamentarne demokratije. Pokušao sam da pokažem da su oba simptoma dejtonitisa njima išla u prilog: "nepostojanje sistema" ojačavalo je kontrolu koju je ova kasta vršila nad ekskluzivnim kanalima za zarađivanje, a "tapkanje u mjestu" onemogućavalo je primenu ma kog "normalnog" kriterijuma na njene postupke, pošto se za sve moglo reći da je ionako samo privremeno. "Preživljavanje", reč koja se u dejtonskoj BiH često koristila, sugerise nam kako je teško bilo puko fizičko održavanje u životu, ali ukazuje i na specifičnu temporalnu strukturu u okviru koje se taj život odvija, na neku posebnu razvučenost. Život pogođen dejtonitisom jeste život u međuvremenu. A za većinu je to međuvreme bilo baš pravo zlo vreme.